

УДК 94(477)

В.Р. Бернацький

СЕКТАНТСЬКИЙ РУХ НА ВОЛИНІ-ЖИТОМИРЩИНІ У 1920-Х РР.: СФЕРИ ВПЛИВУ І ПРОБЛЕМА ІДЕНТИФІКАЦІЇ

У статті відображено розвиток в умовах більшовицького режиму 1920 – х рр. руху на Волині – Житомищині, здійснено спробу ідентифікації різних за віровченням та обрядово – культовою практикою сект православного походження.

Ключові слова: Волинь – Житомищина, сектанство, христовіри, духобори, молокани.

В статье отображено развитие сектантского движения на Волыне – Житомирщине в условиях большевистского режима 1920 – х гг., сделано попытку идентификации разных по вероучению и обрядо – культовой практике сект православного происхождения.

Ключевые слова: Волынь – Житомищина, сектанство, христоверы, духоборы, молоканы.

The article deals with sectarian movement development in conditions of Bolshevik regime in 1920th in Volyn and Zhytomir regions, the identification of different sects according to the doctrines and cultic practice.

Key words: Volyn region, Zhytomir region, sectarianism, hristoviry, molokany.

Актуальність обраної для дослідження теми зумовлена тим, що вивчення особливостей обрядово-культової практики, віровчення, світоглядних орієнтирів сектантських громад православного походження, які займають певне місце у суспільно-релігійному житті сучасної України, сприятиме виробленню більш ефективнішої моделі державно-церковних відносин з урахуванням конфесійної специфіки того чи іншого регіону.

Проблема має значний науковий інтерес. У вітчизняній історико-релігієзнавчій науці історія виникнення та розвитку православного сектанства належним чином відображена передусім у працях, присвячених періоду XVIII – початку XX ст. Меншою мірою досліджена діяльність сектантських громад за радянської доби 1950 – 1980-х рр. У порівнянні з історіографією, що стосується зазначених періодів, сектантський рух 1920-х рр. залишається практично недослідженим.

У цьому зв'язку постає завдання вирішення даної наукової проблеми принаймні на регіональному рівні: висвітлити діяльність христовірів (хлистів), духоборів, молокан та ін. сектантських спільнот чи окремих груп, які існували на Волині-Житомищині у 1920-х рр., показати сфери їхнього впливу та здійснити спробу їх ідентифікації.

На початку 1920-х рр. поширення раціоналістичного і містичного сектанства в Україні, крім німців-меноністів, відбувалось переважно за рахунок потенційно православного населення, що обумовлювалось низкою причин: відміна цірського антисектантського законодавства, позбавлення православної церкви державної опіки, важке правове та матеріальне становище духовенства, широкі можливості у пошуках альтернативи (власного вираження духовних потреб). З іншого боку, і сектанти виявляли згуртованість, взаємодопомогу, фанатичну віру у правдивість їхнього вчення. Ці причини характерні для розвитку сектантського руху як загального поняття, до якого офіційна радянська статистика включала і протестантські громади (баптистів, адвентистів, євангельських християн та ін.), і секти православного походження (духоборів, толстовців та ін.), і громади містичного сектанства (хлистів, корнійців, скопців, мальованців та ін.).

Варто зауважити, що більшовицька влада впродовж 1920-х рр., попри її прагнення встановити тотальний контроль над суспільно-релігійним життям, так і не спромоглася виявити та ідентифікувати всі сектантські групи. Тому в офіційні статистичні дані щодо кількості сектантів мають значні розбіжності. Так, у 1925 р., за одними даними, діяло 1578

громад (148627 чол.) сектантів, за іншими – 1 349 громад (164 564 чол.) [5, с. 126]. Прикметно, що навіть керівники найбільших протестантських об'єднань (баптистів, адвентистів, євангельських християн) не могли назвати точну кількість своїх послідовників. Загалом, за обрахунками середньостатистичних офіційних даних (беручи за основу 7 063 154 чол. – членів громад у 1925 р.), сектанти склали 2 %. За дослідженням А. Киридон, яка оперувала приблизними даними одного партійного документу, станом на 1 січня 1928 р. кількість сектантів в Україні нараховувалась 100 тис. чол., що від числа дорослого релігійного населення в 11 млн. чол. складало менше 1 %. Серед найголовніших «сектантських огнищ» в документі фігурує Житомир (очевидно Волинський округ) із 4 тис. чол. сектантів [5, с. 172]. Це джерело, яке вказує на зменшення протестантських громад, на нашу думку, є сумнівним (у порівнянні з 1925 р. кількість євангельських християн і менонітів там подається удвічі меншою: відповідно – 67520 і понад 30 000, 42 875 і понад 20 000) [5, с. 126 – 127]. Між тим, в дійсності кількості такого різного падіння послідовників релігійних об'єднань, зокрема євангельських християн та менонітів впродовж періоду 1926 – 1927 рр., не відбувалося. Загалом сумнівна або надто приблизна статистика, яка зустрічається серед архівних матеріалів, характерна для обліку сектантських течій. Відомості про незареєстрованих членів сект надходили до місцевих органів влади, як правило, від представників низових партійних, комсомольських, безвірницьких осередків, котрі мало розумілись в особливостях віровчення чи обрядово-культової практики різних сектантських груп, часом не могли відрізнити православних від сектантів. У цьому зв'язку привертає увагу один звіт про кількість релігійних об'єднань в Троянівському районі Волинської губернії за 1923 р. В документі зазначалось, що «на території району розташовано: а) церков – 14, костелів – 1, молитовних будинків єврейської віри – 5, старообрядців – 2, лютеран – 1, баптистів – 1; б) всі здані в оренду; в) домових церков немає; г) закрито Тригірський монастир; д) українських автокефалістів і екзархистів немає» [6, с. 20]. Тобто доповідач не ототожнював автокефалістів та екзархистів із православним, які мали в районі 14 церков. Очевидно, ці невідомі для нього терміни він пов'язував із сектантством. Такі збирачі інформації зазвичай не розрізняли адвентистів сьомого і п'ятидесятників – суботників, часто називали «трясунами» однаково як п'ятидесятників воронаївського напрямку («ногомийників»), так і христовірів або християн євангельської віри (пригунів) молоканського походження і т. п. Наприклад, у звіті про політичну та релігійну ситуацію в Малині, Овручі й Ушомирі 1927 р. йдеться про відношення баптистів і хлистів до місцевих виборів й наприкінці зазначається, що баптисти й трясуни не змогли домовитись щодо висунення спільної кандидатури [6, с. 49]. В іншому звіті – про підготовку до перевиборів рад в Любарському районі (грудень 1926 р.) – зазначалось, що «хлисти розпускають такі слухи, що буде кінець світу і Гордіївка погине і Миколанчук «дракон советський» мав жинитися, але відклав день весілля і лише після того як світ не погіб – жинився» (орфографію збережено) [6, с. 47]. У цьому випадку також важко визначити: чи належав згаданий Миколанчук до хлистів, чи був членом секти «червонодраконщиків», чи автор звіту дав йому таку характеристику на власний розсуд? Отож, із подібних повідомлень скласти статистику сектантського руху було доволі проблематично, що зрештою відобразилось в офіційних даних, наприклад в узагальненні – «хлисти, корніївці, хлистолюбці» і т. п.

На Волині-Житомирщині сектантський рух, з-поміж двох десятків течій, які існували в Україні, був представлений переважно громадами чи групами христовірівського напрямку (хлистів, молокан, корніївців). В основі віровчення христовірів-хлистів лежало містичне уявлення про перевтілення Духа Святого в обраних людей – «хлистів», «пророків», «богородиць». Звідси – в літературі та офіційних документах позначення окремих хлистовських течій у більшості випадків походить від прізвищ духовних наставників (керівників) регіональних сектантських угруповань, хоча христовіри визнавали Біблію, але тлумачили її алегорично. Особливістю богослужіння були так звані радіння, під час яких віруючі співали моливти та влаштовували колективні танці, доводячи себе до екстазу, який

сприймався як єднання із Духом Святим. Відсутність централізованого управління, уніфікованого віровчення, а також релігійні особливості суспільно-релігійного середовища, авторитаризм засновників та ін. фактори зумовлювали не тільки розпад христовірства на різні течії (новоізраїльці, скобці, монтани, стрибуні, шалапути, мар'янівці, серафимівці та ін.), але й формування відмінних традицій в різних сектах – від заперечення інституту сім'ї та суворого аскетизму до викревлення сімейно-шлюбних відносин та збочень статевих стосунків під час радінь.

Духобори, які виникли в другій половині XVIII ст. із середовища христовірів-хлистів, відмовились від практики радінь (молитвенного екстазу) й у своєму віровченні перейшли до алегоричного раціоналізму. Вони розуміли «дух» як боротьбу (переконання), що просвітлює людський розум і допомагає розкрити істину, досягти морального вдосконалення. Тому духобори засуджували грубі пороки: пияцтво, лінь, злодійство, брехню, злі помисли і побажання, натомість проповідували благочестя в думках і справах, милосердя і взаємодопомогу. Джерелом свого вчення духобори визнавали не Біблію а псалми та вірші так званої Животної книги, які зберігались в усній передачі. Щоправда, значну частину Животної Книги складали вислови із Старого та Нового Заповітів, деякі православні молитви. Перебуваючи в релігійній опозиції щодо православної церкви, вони відкидали традиційну ієрархію й розуміли церкву не як об'єднання віруючих в одній громаді під спільним керівництвом, а як невидиму, розсіяну по цілому світу в різних релігійних громадах, до якої належать, крім духоборів, люди різних націй і віросповідань [7, с. 120]. Єдиним священиком і учителем вони вважали праведного Христа. У практичному житті на чолі духоборської громади стояв обраний вождь, який був одночасно і духовним наставником, і світським правителем [7, с. 120]. В окремих випадках деякі громади могли визнавати авторитет невідомо обраного Христом, на їхню думку, православного священика або ченця. Загалом духобори заперечували необхідність ікон, христів, мощів; дотримувались спрощеного богослужіння на протестантський лад – читали чи співали псалми, вірші, колективно сповідувались у гріхах [7, с. 125]. Система сімейно-шлюбних стосунків духоборів якісно відрізнялась від христовірської: шлюб був природним союзом, заснованим на коханні; в духоборській сім'ї велика увага приділялась вихованню дітей; повторний шлюб допускався тільки у випадку смерті чоловіка чи дружини; жінка громади мала рівні права з чоловіком і була рівноправним учасником загальних зборів громади. В основі трудової етики духоборів лежав принцип прибуткової праці вільного господаря; не рентабельна праця вважалася заняттям підневільної людини [7, с. 129]. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. в Україну, насамперед в південно-східній губернії разом з духоборами потрапляють молокани – сектанти христовірської течії духовних християн. Вони відрізнялись від духоборів тим, що визнавали авторитет Біблії, церковну традицію до VI ст. (тобто до епохи Вселенських соборів), православне вчення про Трійцю, але відкидали передання, ікони, чернецтва, таїнство, причастя, водне хрещення, поділ їжі на скромну і пісну. Молокани принципово не заперечували інститут церкви, але розуміли його як віруючу в Бога громаду на чолі з пресвітером і єпископом. Храми не визнавали. Богослужіння у них зводилось до читання Святого Письма та молитов. Соціальну базу молокан складали не тільки селяни, що було характерно для духоборів, але й купці, дрібна торгова буржуазія, міщани [с. 148]. Поступово молоканство розділилось на кілька окремих течій. Частина молокан повернулася до практики радінь (ці послідовники отримали назву пригуни), і інші – створили власне вчення, засноване на тлумаченні апокаліпсису. У 80-х рр. XIX ст. виникла новомолоканська течія. Новомолокани (штундомолокани) визнавали таїнства хрещення, (але немовлят), шлюбу, причастя; у віровченні вони наближались до баптизму, мали деякі лютеранські погляди. На початку XX ст. новомолокани називали себе «християнами євангельської віри, пресвітеріями», тому у багатьох випадках їх ототожнювали з баптистами або через практику радінь називали пригунами [6, с. 39].

Ці характеристики, властиві для христовірства, духоборства і молоканства XVII –

початку ХХ ст., дають можливість краще зрозуміти сутність сектантського руху 1920-х рр., оскільки відображена у тогочасних документах інформація про діяльність хлистів, духоборів і молокан є доволі суперечливою.

Насамперед, у багатьох звітах місцевих органів влади Волино-Житомирського району духобори і молокани ототожнюються з хлистами – «хлисти, мирнощі», «хлисти-духобори», «хлисти-молокани» і т. п. Зокрема, в одному із них міститься наступна інформація: «...в селі Липники Лугінського району є 1 молокан, в дійсності хлист» [1, арк. 36]. У політзвіті секретаря Волинського губкому про релігійну ситуацію у Волинській губернії за січень-липень 1923 р. зазначалось, що однією з найбільш діяльних сект в губернії вважається секта хлистів-молокан під керівництвом «святих» Діда Корнія та Тітки Маланії з осідком в селі Мокренщина Черняхівського району. Ця секта нараховувало близько 3 тис. чол. і мала великий вплив серед місцевого населення. Секта складалась переважно із заможних селян (вступ до секти поєднувався із матеріальним внеском – 5 пудів пшениці). Щодо відношення до радянської влади, одні дані вказували на її антирадянську діяльність, інші – на протилежну позицію: члени секти закликали селян підтримувати владу. Партійне керівництво було особливо стурбоване тим фактом, що секту хлистів відвідували молоді люди, комсомольці і навіть члени партії. Щоб виявити «справжню фізіономію» хлистів, до складу секти ввійшло кілька секретних агентів [6, с. 15]. Нажаль, результатів цієї агентурної роботи серед доступних архівних джерел віднайти не вдалося. Між тим, у боротьбі органом влади проти хлистів чи сектантства в цілому, виконуючи завдання з дискримінації керівників сектантських громад, вдалося виявити минуле «святого» Діда Корнія: «...60 років, неграмотний, до 1907 р. займався дрібними крадіжками, син бідного селянина» [6, с. 14 – 15].

В лютому 1925 р. газета «Радянська Волинь» ототожнювала корнійців-хлистів і з таємною сектою «червонодраконщиків» під керівництвом Каламорчука, який називав себе «богом». Члени цієї секти вважали за великий гріх мати дітей, які, на їхню думку, заважали людині досягти «благодаті». Дітей вони називали «червоними драконами», оскільки вбачали в них майбутніх більшовиків. Під впливом такого вчення в Черняхіві член секти Цимбалюк забив 4-х своїх дітей. Проте сектознавець В. Белоліков вважав, що секта мала тісний зв'язок з мальованщиною Київської губернії.

В межах Коростенського округу найбільше було виявлено хлистів (миронощів) у Словечанському районі, зокрема в селах Петраші, Листвен, Антонівичі, Черевки, Лученки, Середня Рудня, Бігунь, Городець, Тхорін – у кожному по 9 – 13 чол. польського та українського населення. В Овруцькому районі громади хлистів діяли в селах Велика Чернігівка (15 чол.), Журбовичі (15 чол.), Гладковичі (12 чол.); в Народицькому районі місцеві органи влади зафіксували 40 чол. хлистів; в Малинському – 25 чол. (максимовців і корнійців в селах Мелені, Шершні, Харитонівка), в селі Норинську Лугінського району існувала група хлистів із 11 чол. [1, арк. 36].

В межах Бердичівського округу найбільше хлистів-духоборів було зосереджено в селах Гордіївка (100 чол.), Панасівка, Кириївка, Стрижівка [6, с. 47]. У звіті за вересень 1927 р. зазначалось, що ці сектанти діють в районі під керівництвом колишнього ченця [6, с. 46]. Хлисти-духобори Любарського району, особливо села Гордіївка, характеризувалися владою дуже негативно. В одній із партійних інструкції 1928 р. під грифом «цілком таємно» зазначалось, що «діяльність хлистів спрямована на бойкот хлібозаготівлі, селянської позики, не визнання сільради як офіційного органу влади на селі». У ряді інших документів міститься інформація про категоричну відмову хлистів від участі у виборах. Так, хлисти в селах Гордіївка, Панасівка, Кириївка, Стрижівка не приймали виборчих карток або відразу їх розривали [6, с. 47]. А в селі Велика Чернігівка Овруцького району хлисти повернули виборчі картки з однаковим написом: «прохаю позбавити мене голосу, тому що не бажаю брати участі у ваших зборах» [6, с. 49].

Хлисти-духобори Люберського району виявляли доволі не характерне для сектантів відношення до православної церкви, що відображено, зокрема, у звіті секретаря, комосередку

села Липне за жовтень-грудень 1926 р. В документі йдеться про великий вплив місцевої старослов'янської громади на селян завдяки діяльності молодого і освідченого священика Михаїла (закінчив економічний та педагогічний технікуми, який мав велику підтримку з боку хлістів. Хлисти закликали селян району йти тільки до отця Михайла, оскільки «це є дійсно посланник христа, що це один такий последователь, яких більше не буде, тому необхідно вірити його словам» (орфографію збережено) [6, с. 46]. Секретар комосередку також повідомляв, що дана липненська громада планує організувати на Водохрещення великий обід біля церкви, на який має прибути велика кількість богомольців з різних сіл, і ця робота проводиться через сектантів – хлістів [6, с. 46].

Варто звернути увагу ще на один цікавий факт. Ряд документів вказують, з одного боку, на приналежність мирноосців до хлістів, з іншого – на те, що окремі православні священики мали активну підтримку з боку так званих «кликуш-мироносців». Саме «кликуші» організовували жіночий рух на захист священиків сіл Глунощі та Пузирки Бердичівського округу [6, с. 40]. Наведені факти із практики хлістів Волино-Житомирського району певною мірою конкретизують характеристику христовірського сектанства, подану в одному з об'їзників ЦК КП(б)У 1925 р.: «організаційно воно побудовано так, що має проповідників, організаторів, агітаторів, христів, богородиць, богів, за іменами яких загалом будується секта... Керівниками містичного сектанства на селі є кулацький елемент, пов'язаний з тихонівським духовенством і ченцями» [6, с. 27]. В одночас раціоналізоване сектанство православного походження (наприклад, духобори) закономірно тяжіло до обновленства, актив якого власне у Бердичівському окрузі належав до більш заможної частини середняцтва. Звичайно, це риси загальної тенденції. Позиція хлістів Любарського району лише підкреслює неоднозначність ситуації.

В межах Волинського округу молокани-корніївці, окрім Черняхівського району, про що вже зазначалось, найбільш компактно були зосереджені в селах Кручинець та Новопілля Пулинського району [6, с. 56]. Секта «трясунів» значний вплив мала в деяких селах Пулинського району а особливо в селах Студениці та Шахворостівка Коростишівського району [6, с. 56].

За даними Коростенського окружного відділу ДПУ, станом на початок 1930 р. в даному окрузі було близько 1500 «червонодраконщиків», які висловлювали своє негативне відношення до радянської влади, говорили про гоніння на церкву з боку держави [6, с. 60]. В січні 1932 р. Словечанський районний відділ ДПУ виявив факти антибільшовицької агітації з боку членів секти «червонодраконщиків» – Антоніни Кураченко та вчительки О. М. Савченко, котрі відмовляли селян здавати хліб та пророкували близьку загибель «драконів – більшовиків» [6, с. 67].

Ймовірно, на Волині-Житомирщині проживали поодинокі послідовники інших сектантських течій про що опосередковано вказують деякі джерела. Наприклад, у доповідній записці Волинської окружної інспектури народної освіти начальнику Волинського окружного відділу ДПУ від 1 березня 1926 р. (на його запит від 19. 02. 1926 р.) з-поміж всього іншого (йшлося про діяльність літературного гуртка «Клич») зазначалось, що вчитель Й. І. Чеховський (керівник гуртка) російської трудової школи № 23 в Житомирі «з політичної точки зору – толстовець, його погляди суперечливі... відображають проповідництво неспротиву злу та богошукання» [4, с. 230]. Ця характеристика була написана на основі висновку Волинської губцензури про лекцію Й. І. Чеховського на тему «Монашки й сам чорт»: «Автор проповідує... толстовство, змішує в одну купу і релігію, і науку... Такий підхід до аудиторії з точки зору політико-просвітницької роботи і розвитку наукового світогляду має – є ідеологічно несприйнятним» [4, с. 231]. Як бачимо, дане джерело не дає чіткої відповіді: чи дійсно цей вчитель належав до секти толстовців? Подібних припущень щодо приналежності окремих осіб до тієї чи іншої секти в архівних матеріалах чимало, але вони не можуть слугувати у з'ясуванні питання кількісних показників сектантських течій. Тому, як справедливо зауважує А. Киридон, за таких обставин при визначенні чисельності окремих

громад та їх представництва варто зважати на певну умовність показників [5, с. 130].

Цілком очевидно, що в нових соціально-економічних, соціокультурних і суспільно-релігійних реаліях 1920-х рр. «православне» сектанство традиційно христовіського, духоборського, молоканського походження настільки трансформувалось і змішалось, що проблема ідентифікації різноманітних течій чи окремих груп, у тому числі й квазі-радикальних, їх класифікації, з'ясування їхнього відношення до православної церкви та інших конфесій тощо потребує окремого наукового дослідження. Разом з тим, можна констатувати, що на Волині-Житомирщині сектанський рух охопив частину сільського населення, а в окремих районах та селах мав значний вплив.

Джерела та література

1. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф. Р-363. – Оп. 1. – Спр. 1273.
2. ДАЖО. – Ф. – Р – 363. – Оп. 1. Спр. 1267.
3. Жилюк С. Протестантський рух та Обновленська церква в Україні в 20-х рр. ХХ ст.: особливості міжконфесійних відносин // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 103 – 114.
4. Єршова С. Історія школи № 23 м. Житомира / Роль краєзнавців в духовному збагаченні особи: Матеріали науково-практичної конференції. – Житомир, 1998. – С. 229 – 240.
5. Киридон А. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х рр. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.
6. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20-30-х рр ХХ ст. Архівні документи на матеріали / Упорядник С. І. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – 152 с.
7. Шугаєва Л. Православне сектанство в Україні: особливості трансформації: Монографія. – Рівне, 2007. – 320 с.